

הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?

שמואל שמיר

ילדים שניסו ביוני 1880 לעבור בנקבת השילוח בירושלים, ראו כתובת על קיר בנקרה. הם הפנו את תשומת לב האדריכל הירושלמי הגרמני, קונרד שיק, לכתובת שהייתה חרותה בדופן התעלה, בריחוק־מה מפיה התחתון.

כתובת זו פוענחה על־ידי פרופ' סאייס (A.H. Sayce) מלונדון, בכתבה שפורסמה בשנת 1881, כריבעון של P.E.F.¹

כך נתגלה תוכנה, כמצבת זיכרון שנחקקה בגמר חציבת הנקבה בימי חזקיהו המלך, בערך בשנת 700 לפני סה"נ.

הכתובת נעקרה מן המקום על־ידי אחד הסוחרים היוונים בירושלים, שביקש להתעשר באמצעותה. אולם היא הוצאה מידי על־ידי המושל הטורקי והועברה למוזיאון העתיקות בקושטא.

וזה דבר הלוח:

הנקבה. וזה היה דבר הנקבה בעוד (החוצבם מנפים את)
הגרזן אש אל רעוח ובעד שלש אמת להנ(קב נשמ)ע קל אש ק
רא אל רעו כי היתה זדה (?) בצר...מימין...אל ובים ה
נקבה הכו החצבים אש לקר(א)ת רעו גרזן על גרזן. וילכו
המים מן המוצא (הגיחזן) אל הברכה (השלוח) כמאתים ואלף אמה ומא
ת אמה. היה גובה הצר על ראש החצבם.

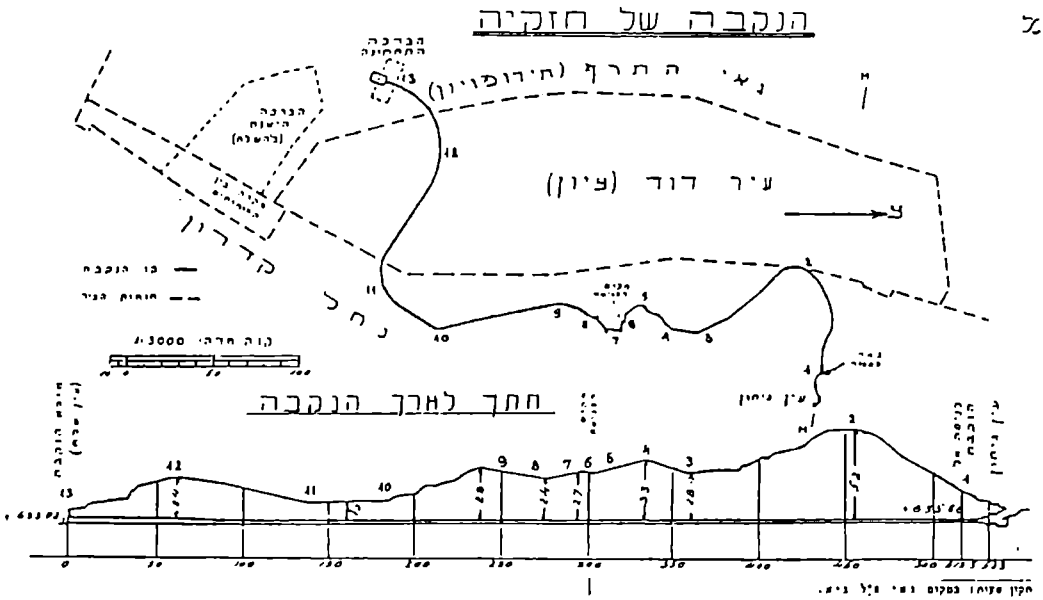
כאלפיים ושבע מאות שנים חלפו מאז ניבא ישעיהו הנביא בכפר השילוח את חורבן הבית הראשון. ממלכות ועמים נעלמו ונמחקו, אך מי השילוח ממשיכים לזרום ולהשקות את השדות ואת היקום במקום.

ממלכת דוד הוקמה בעופל, בצלע הר הבית; ואילו בנו, שלמה המלך, הקים את המקדש על הר המוריה.

מדינת ישראל חוגגת בשנת 1995/6 את תקומתה מחדש בחגיגות שלושת אלפים שנה. לעיר דוד והשילוח נקבצו ובאו ראשי המדינה ונציגי עם ישראל בתפוצות וכן נציגי אומות העולם, כדי לחזות בחופעת החידוש לאור זרקורי לייזר ומופעים אור־קוליים. כאן נתקיימה נבואתו של נחמיה הנביא לתחיית המקום ולחיזוק הבית בדלתות, מנעולים ובריחים בחומות העיר והבריכה.

A.H. Sayce, "The Inscription at the Siloam", P.E.F. Quarterly Statement, 1881, p. 69–73, 141

השילוח, הגיחון, הנקבה, הבריכה והמעייץ והר הזיתים, מהווים לגבי היהודים והנוצרים, מושגים וציוני דרך בתנ"ך; אולם באשר לחוקרים, יהודים ונוכרים, כפר השילוח הוא חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה והמורשת של עם ישראל.

חקירות העלו, כי אורך הנקבה הוא 533 מטר, רוחבה 60-70 ס"מ, ותקרתה מגיעה לפעמים עד לגובה של 5 מטרים ולעתים גובהה המינימלי מגיע רק ל-1.45 מטרים.

כפר השילוח (סילוואן — סילוף השם העברי בערבית), השוכן בדרום מזרח להר הבית, הוא הכפר העתיק ביותר בסביבות ירושלים.

בתחילת המאה התשע-עשרה היה זה כפר של פלאחים וברווים חצי נוודים. מסביבו היו בתי הקברות של הר הזיתים. בתי הכפר נבנו על מדרון תלול וסלעי של הר הזיתים. בתיו היו עלובים ונבנו בתוך מערות, מעליהן או מסביבן. התושבים התגוררו בהם עם בהמותיהם תחת קורת גג אחת. בכפר הייתה תערוכת של קברים, מערות ובתים, זה בצד זה וזה מעל זה. הכפר תואר כעלוב וקטן ותושביו עניים מאוד. היו אלה מערות טבעיות או קברים לשעבר, עם בליל משולב של בתי מגורים. חפירות ארכאולוגיות מאוחרות העלו, כי הייתה כאן, לפי המשוער, עיר קברים שהכילה את קברי מלכי דוד.² במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מספר תושבי הכפר הערבים היה בערך 200 נפש.

2 ראה פרסומיו של פרופ' רייפנברג ומחקרו של הארכאולוג דוד אוסישקין — "עיר הקברים מתקופת המלוכה", פורסם על-ידי יד בן-צבי בתשמ"ו.

הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?

הר הזיתים, הממוקם בשולי הכפר ובראשו, היווה מקום קבורה לעדות השונות במשך מאות בשנים. תעודות שונות שנמצאות בידי ועד העדה הספרדית, מצביעות על רכישת קרקעות לקבורה מאז המאה השש-עשרה ואילך. חלק מן התעודות ותרגומן הופיע בפרסומים הבאים:

1. מחקרים ותעודות מאת יצחק בן-צבי, עמ' 21-26 ולוח א' שם.
2. "בראשית התקופה העות'מאנית", פרקים בתולדות ירושלים, עמ' 233-270.
3. פרקים בתולדות ירושלים, כרך ב', עמ' 216-238.
4. יהודי ארץ ישראל במאה ה-16 לפי תעודות תורכיות של ביה"ד השרעי, מאת א' כהן, עמ' 42-43; 57-58; 65-66.
5. אוסף כתבייד שבידי ועד העדה הספרדית, שתורגם בחלקו ונמצא בחוברת באוסף א"ד גאון, בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו — 4: 795 תיק 225. התעודות המקוריות הועברו למשמרת לגנוז עיריית ירושלים.
6. רשימה מלאה של למעלה מ-20 שטרות פורסמה בסקירה של תולדות עדת הספרדים, בשנים תרפ"ט-תרצ"ג, עמ' 23.

בשנות ה-70 וה-80 של המאה שעברה, הוערך מספר תושבי הכפר ב-300-400 נפש. משפחת מיוחס רכשה בשנת 1873 חלקת קרקע בכפר והתיישבה שם עד למאורעות תרצ"ו (1936).

"חברת 'עזרת נידחים' לתפארת משה יהודית מונטיפיורי", הוקמה לציין 100 שנה להולדת משה מונטיפיורי, במטרה לעודד הפרודוקטיביות ולהציל נפשות מצפורני המיסיון. החב' הוקמה ב-1883 (תרמ"ד).

בכתבות שהופיעו בעיתון "החבצלת" ובמכתבים שנשלחו לנדבנים בארץ ובגולה, תוארה מצוקת העולים מתימן. "עזרת נידחים" נרתמה לעזור לעולים אלה בכניית בתי מגורים. החברה הוקמה על-ידי הראשון לציון, הרב ב' פאניג'ל (הידוע בכינויו המרפ"א), וכן על-ידי הרב יעקב שאול אלישר (שכינויו "ישא ברכה"), יוסף קוקיה, יוסף נבון ונסים בכר. בעזרת תרומה נדיבה מן הברון מוריס הירש, ובהשתדלותם של הרב יעקב אריה סלפאנדי (מדירקהיים — בווריה), עזריאל הילדסהיימר מברלין, יהושע ציטלין ואתרים, נבנו בתים בכפר השילוח (סילוואן). בתים אלה נשאו לוחות ועליהם שמות הנדבנים. ב-1884 כבר עמדו במקום שלושה בתים חדשים. ברכות הימים נוספו להם בתים רבים. עוד נתברר לאנשי מעשה מבין המתישבים התימנים, כי כדאי לקנות לעצמם כברות ארץ קטנות בכנפי בתי ההקדש ולבנות לעצמם את בתיהם. הבתים שנבנו בשולי בתי ההקדש היו פזורים כעדר עזים בשדה.

ככספים שגייסה, עזרה חברת "עזרת נידחים" ללמד את העולים מלאכות-יד ובניין. בשנת 1886 מנו עולי תימן 200 משפחות, ואילו בשנת 1891 כבר היו בנויים בצלע ההר 65 בתים קטנים למגורים, וכן בתי-כנסת. בשנת 1897 הגיע מספר הבתים ל-130 בית.

בשנת תרפ"ג (1923) נמצאו בנויים 70 חדר. 20 מהם היו מיושבים על-ידי תימנים, ו־50 החדרים הנוותרים הפכו חרבות במלחמת העולם הראשונה. כאן נרתם ועד העדה הספרדית לתקן את החורבות בדירות שנבנו על רכושו, ולתקן 21 חדרים מאלה שנבנו על-ידי "עזרת נידחים".

עליית התימנים בשנת "אעלה בתמ"ר" — 1882, הביאה לירושלים כ־150 יהודים מצנעה שבתימן. בשנת תרמ"ח מנו עולי תימן מאתיים נפש, רובם עניים שנוקקו לעזרת היהודים והמיסיון. קשיי המגורים והקליטה בירושלים אילצו אותם לחפש פתרון למצוקתם מחוץ לרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, דהיינו במערות בכפר השילוח.

בין עולי תימן שעלו והתיישבו במקום היו המשפחות של יוסף מסעוד עראקי, יוסף נדף, סעדיה, יחיא חבשוש, יחיא שחב, אברהם צארום, נחום מליח, יעיש ויחיא בדיחי, שלום אלשיך, ארי סאלם חמדי, יוסף מדמוני, אברהם מחפוד ומשפחת עמר (ובניה עדיה ועובדיה) ורודר חאזי. בשנת 1921 גרו בכפר 102 משפחות יהודיות אשר מנו 255 נפש. בשנת 1925 היו בכפר 153 כוגרים בעלי זכות בחירה, רובם הגדול תימנים וכן פרסים וספרדים. המשפחות היהודיות עזבו את המקום ב־14.8.38, לפי פקודת השלטון הבריטי, עקב חוסר היכולת להגן עליהן במאורעות הדמים שהתרחשו באותה תקופה.

הקרקע שעליה נבנו הבתים הראשונים, ניתנה במתנה על-ידי בועז הכבלי בן יהונתן מזרחי.³

שטח האדמה היה 16,000 אמות מרובעות. מחצית הקרקע ניתנה לבניית בתים לעולי תימן, ואילו המחצית השנייה הוקצתה לבניית בתים למשפחות ספרדיות ואחרות. העדה הספרדית הוציאה 16 לירות טורקיות כדי לקיים כחוק את שטרי המקנה. רכוש הספרדים נרשם על שם מושאל של פקיד הכולל, משה בבניסטי,⁴ מי שהיה מכונה חר' מושון בן ויניסטי, גזבר וגבאי הכולל הספרדי. אחרי מותו, ב־1885, הופיעו בניו בפני בית־הדין השרעי, והודו שהנכס הרשום על שם אביהם לא היה של אביהם אלא נרשם בשמו כשם מושאל. חלק אחר מן הקרקע נרשם על שם אלברט (איברהים) ענטבי כמיופה כוח ומנהל ההקדש,⁵ ואחריו ע"ש יעקב שאול אלישר, בשם מושאל של כולל הספרדים.^{6,7}

הברון אדמונד דה רוטשילד, וכן הקרן שהקים, הצטרפו בסוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים לרכישה מסיבית של קרקעות כפר השילוח. הקרקעות נרשמו בתחילה בשמות מושאלים, דהיינו: ע"ש הנרי בן אלפונס פרנק ואיברהים ענטבי הנ"ל. אלה היו נציגי י.ק.א. (Jewish Colonization Association) שנקראה מאוחר יותר "פיק"א" (Palestine Jewish Colonization Association).

3 על-אודותיו ראה ביהודי המזרח, מאת מ"ד גאון, עמ' 734 וכן אצל ר"י גולדמן — האסיף, שנה ב', עמ' 169.

4 על-אודותיו ראה ביהודי המזרח בארץ ישראל, מאת מ"ד גאון, עמ' 165 ואילך.

5 על-אודותיו ראה במשפחות האדמה, מאת מ' סמילנסקי, כרך ב', עמ' 158-162.

6 על-אודותיו ראה ביהודי המזרח בארץ־ישראל, מאת מ"ד גאון, בעמ' 62 ואילך.

7 ראה שטר מס' 4 מאלול 1299, הגירה (1882), וכן חגיגה מבית־הדין השרעי ובו ויתור היורשים והודעה

שהנכס הוא רכוש הרשום בשם מושאל של אביהם; החגיגה היא משנת 1316 ה' (1898), וכן קושאן מס' 253

מספטמבר 1307, דיאמי (1890).

הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?

הרישום תוקן בשנת 1924/25 ועבר מן השמות המושאלים לשמה של החברה. ב-1975 הועברו קרקעות אלה על שמה של קרן קימת לישראל.

ב-12.1.43 התלונן דוד עוואד חאזי בפני הוועד הלאומי וטען, כי בכפר היו 144 בתים ליהודים, מהם 73 שייכים ל"עזרת נידחים", וכן שיש שם שטחי קרקע בבעלות מוסדות והשאר בבעלות אנשים פרטיים. ב-3.2.43 הוא הודיע לוועד הלאומי כי שישה יהודים מכרו את רכושם לערבים, כי על שישה וחצי דונם יש קושאן ממשלתי וכי הבית של חכם מדמוני נמכר ב-90 לא"י. עקב המאורעות שהתחוללו בארץ-ישראל באב תרפ"ט, נעזב חלק ניכר של הבתים הללו מיושביהן: היעדר הביטחון בפרברי ירושלים, בשל היותם מרוחקים במקצת ממרכז העיר, הבריח את אחינו ממקום שבתם והם נעו עם מטלטליהם וסחבותיהם לחפש מקום מבטחים בתוך העיר.

בתי חברת "עזרת נידחים" נבנו כמתכונת ארכיטקטונית של אותם הימים. היו אלה בתים טורניים מוארכים, שנבנו באלכסון לפני הקרקע, כדוגמת בתי משכנות שאננים (ע"ש יהודה טורא), אשר נבנו כ-25 שנים לפנייהם על-ידי משה מונטיפיורי. כל אחד מבתים אלה הכיל מספר דירות (שנקראו נומרס) למגורי משפחות. הבתים נקראו על שם התורמים או על שם יקריהם.

אנו מניחים שהדגם הארכיטקטוני הובא ארצה מלונדון על-ידי ויליאם אדוארד סמית, אדריכל מסמרסיט שבאנגליה, שהועסק על-ידי משה מונטיפיורי בסיוע קרן טורא. לפנייהם היו מבנים אחרים שנבנו בעיר העתיקה, כגון בתי מחסה והחוש דרבי צדוק⁸ וכן המבנים במאה שערים, בתי הונגרים, ושכונת כנסת ישראל.

דגם זה היה בבחינת חידוש באדריכלות המקומית שערך אז הייתה אדריכלות מגורים ערבית פשוטה.⁹ בתקופת המנדט נערכה תכנית פרצלציה והקרקעות השונות נרשמו על שמות הרוכשים למיניהם, ביניהם – סולימן מוסה טביב, אגודת התימנים, יוסף טביב, מוסה תם, משפחת ערמי ואחרים, וכן ועד עדת הספרדים.

בתי כפר השילוח עברו תהליך של הרס וכליה מאז 1914 ועד 1938, שעה שהיהודי האחרון עזב את הכפר. אחר-כך החל שוד של אבנים וחומרי בניין שהמקומיים עקרו לצורכיהם. בתקופת שלטון הממלכה הירדנית על ירושלים המזרחית, הממונה הירדני על רכוש האויב דאג לכך שקרקעות אלה יירשמו בפנקסי המקרקעין ע"ש ה"ברון רוטשילד", וכן רשם את הקרקעות על שמות היהודים התימנים וכולל הספרדים.

חשיבות רבה נודעת לסיפור תולדות בתי "עזרת נידחים" ובתי היהודים התימנים ואחרים, שנבנו בבנייה דלילה בשולי בתי "עזרת נידחים", כיוון שאלה מעניקים ממד אישי לאדריכלות של מבני מגורים, שמעצם טבעם הנם אלמוניים, עלומי שם. בית ללא תיאור תולדותיו או "סיפורו" הוא

8 עליהם ראה בעתמול, כרך י"ג, גיליון 80, עמ' 14.

9 ראה: T. Canaan, The Palestinian Arab House

בית ללא חיים ונשמה. סיפורי הבתים משקפים את הקשר שבין ההיסטוריה הפרטית-האישית של המשפחה והקהילה לבין ההיסטוריה הציבורית-הכללית של קטע עיר בתקופה הנדונה.¹⁰

האדריכלים שפעלו בארץ בתקופת המאה התשע-עשרה, לא היו כפופים לדיסציפלינה קשוחה. אלה שבאו מאירופה לא התחנכו כאדריכלים — אלא כמיסיונרים, כאנשי מחקר או כבעלי מלאכה. קל היה להם להתפשר, להרכיב סגנונות ולעשות ניסיונות.¹¹

הפורום לחיזוק ההתיישבות היהודית בירושלים, הציב לו בשנים האחרונות מטרה — להחזיר את הרכוש היהודי שבכפר השילוח ליורשי ולצאצאי המשפחות התימניות והאחרות, מתוך מטרה ליישב את המקום ביהודים.

פעולות הפורום עוררו סערת רוחות בקרב הערכים המחזיקים כיום בדירות על חורבות משכנות התימנים והאחרים בכפר השילוח, והם קראו לערנות מוגברת של הרשות הפלסטינית. הכפר עצמו התעצם ומספר תושביו גדל. נבנה בו בית-ספר מודרני, אך זורמים בו מי שופכין, הדרכים והשבילים שבו מלאים טיט, טין וצחנה, וניכרת הזנחה בכל הנוגע לשירותים של העירייה במקום.

לנוכח תעודות הרישום המקוריות שנתגלו עולה, כי המחזיקים בקרקעות של "עזרת נידחים", ועד העדה הספרדית וכן בתי התימנים והאחרים בכפר השילוח, הם משיגי גבול ואפשר לפנותם בהליך משפטי מתאים.

לפיכך, לאור גילוי תעודות הבעלים היהודים על אדמות הכפר, מתעורר הספק — אם, אכן, מי השילוח ימשיכו לזרום לאט.¹²

10 ראה: ד' קרוינקר, אדריכלות בירושלים — הבנייה הערבית מחוץ לחומות.

11 ראה: ד' קסוטו, "הבנייה בארץ ישראל מהקמת משכנות שאננים ועד ליסוד תל-אביב", בספר: אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה ה-19, בהוצאת מחיאון ישראל.

12 ראה עוד: ד' מדמוני, "התיישבותם של יהודי תימן בכפר השילוח", בספר: פרקים בתולדות ירושלים", כרך א', תשל"ג, עמ' 250-259.

הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?

בתי כפר השילוח (1890)

אדמות שנרכשו על-ידי הכארון רוטשילד

